

प्रकरण दुसरे

‘कन्यादान’ आणि ‘पुरुष’ मधील आंतरजातीय विवाह
समस्या आणि संघर्ष.

- १) प्रस्तावना :
- २) विजय तेंडुलकर : नाट्य – परिचय
- ३) ‘कन्यादान’चा विषय :
- ४) ‘कन्यादान’चे कथानक आणि सामाजिक संघर्ष :
- ५) जयवंत दळवी : नाट्य परिचय
- ६) ‘पुरुष’ चा विषय
- ७) ‘पुरुष’ चे कथानक आणि सामाजिक संघर्ष :
- ८) निष्कर्ष :

BANNI DEKAR ANANDKAR LIBRARY
SHIVAJI UNIVERSITY, KOLHAPUR.

प्रकरण दुसरे

‘कन्यादान’ आणि ‘पुरुष’ मधील आंतरजातीय विवाह : समस्या आणि संघर्ष.

१. प्रस्तावना :

मानवाचे संपूर्ण जीवन संघर्षमय आहे. हा संघर्ष भिन्न-भिन्न समस्यांवर आधारीत भिन्न-भिन्न स्वरूपात असतो. या संघर्षमय मानवी जीवनाचे आदिम काळापासून प्रचलन होत आले आहे. जशी-जशी मानवाने जीवनात प्रगतीकडे वाटचाल केली तस-तसे संघर्षाचे स्वरूप बदलत आले आहे. मानव जातीत निसर्ग दृष्ट्या खऱ्या जाती दोनच आहेत, त्या म्हणजे ‘स्त्री’ आणि ‘पुरुष’. नैसर्गिक व्यक्तीभेदात याला ‘नारी’ आणि ‘नर’ असे अनुक्रमाने संबोधतात. पुरुष हा नैसर्गिक व शारीरिकदृष्ट्या स्त्रीपेक्षा बलवान असला तरी इतर शक्तीमध्ये स्त्री-पुरुष समानता आहे. यामुळे नैसर्गिकदृष्ट्या दोघेही एकमेकांवर समान पातळीवर अवलंबून असतात. परंतु पुरुषाने आपल्या पुरुषी शक्तीच्या गैरवापराने स्त्रीला जीवनात दुय्यम स्थान देऊन पुरुषप्रधान संस्कृतीची निर्मिती केली. अखिल मानवजातीत स्त्रीचा संघर्ष या कारणाने आज एक लक्षवेधी ठरला आहे. स्त्रीजातीचे अवघे आयुष्यच या पुरुषप्रधान संस्कृतीने संघर्षमय बनवले आहे. स्त्रीचा जन्म तिला भेडसावणारा मानवजातीतील लिंग भेद या बाबीबरोबरच सांस्कृतिक परंपरेत अनिष्ट चाली-रीतींनीही स्त्रीचे जीवन शोषित आणि संघर्षित झाले आहे. शिकून-सवरून आणि शोषणाची जाणीव होऊनही या स्त्रिया आपल्या संघर्षात हतबल ठरत आहेत.

पुरुषप्रधान जीवन व्यवस्थेत स्त्रीवर नेहमी अन्याय, अत्याचार होत आला आहे. एखादी स्त्री ज्यावेळी एखादया समस्येविरुद्ध - अन्यायाविरुद्ध संघर्ष करते, बंड करते, त्यावेळी पुरुषी ताकद आणि समाजाची अनिष्ट मानसिकता तिला आडवी येते. पुरुषाचा सत्तेचा अहंकार हा त्याच्या वेगवेगळ्या ताकतीने आलेला

असतो. त्या ताकतीच्या बळावर पुरुष स्त्रीला संपूर्ण जीवनभर हतबल करतो. त्यामुळे असहाय्य होऊन तिच्या अंतर्मनात तिचा संघर्ष घुसमटत राहतो. तर कधी प्रचंड ताकद स्वतःमध्ये निर्माण करून उघड-उघड संघर्ष करण्याचा प्रयत्न केला जातो. तो आजच्या काळात बहुतांश प्रमाणात घडत असून बऱ्याचदा तो सफलही होतो आहे. अशा वास्तवाचे मराठी सामाजिक नाटकांत प्रतिबिंब पडलेले आपणास पहावयास मिळतो. अशा प्रकारच्या संघर्षांचे प्रतिबिंब 'कन्यादान' आणि 'पुरुष' या मराठी सामाजिक नाटकात अनुक्रमे विजय तेंडुलकर आणि जयवंत दळवी या नाटककारांनी वास्तवपूर्ण करण्याचा यशस्वी प्रयत्न केला आहे. या नाटकात मानवाने आपले जीवन सुकर होण्याच्या हेतूने निर्माण केलेल्या मानवनिर्मित जातीमध्ये होणाऱ्या भेदभावाचे चित्रण आले असून, त्यात 'प्रेम' या नैसर्गिक भावनेचे स्थान अनिष्ट सामाजिक मानसिकता नाकारत आहे, आणि यामुळे पुरुषी सत्तेच्या समाज व्यवस्थेत स्त्री एकाकी पडून संघर्ष करते आहे सदर नाटकातील नायिका दोन धृवासारखा संघर्ष करतात, असे वास्तव चित्रण सदर नाटकात आले आहे.

२. विजय तेंडुलकर : नाट्य - परिचय

गर्दीचे मानसशास्त्र लक्षात घेऊन महानाटककार विजय तेंडुलकर यांनी आपली नाट्यसंपदा निर्माण केली आहे. यामुळे यशापयाशी ठरलेल्या चतुर नाटककारांत ते महान नाटककार ठरले आहेत. त्यांनी अनेकविध वैचित्र्यपूर्ण नाटकांची निर्मिती केली आहे. 'गृहस्थ' हे त्यांचे पहिले अप्रकाशित नाटक. त्यानंतर 'श्रीमंत माणूस नावाचे बेट, मधल्या भिंती, चिमणीचं घर होत मेणाचं, मी जिंकलो! मी हरलो!, कावळ्यांची शाळा, फुटपायरीचा सम्राट, एक हट्टी मुलगी, शांतता? कोर्ट चालू आहे, गिधाडे, अशी पाखरे येत, झाला अनंत हनुमंत, सखाराम बाईडर, घरटे आमचे छान, घाशीराम कोतवाल, दंबद्वीपचा मुकाबला, भल्याकाका, भाऊ मुरारराव, बेबी, पाहिजे जातीचे, कन्यादान' अशा अनेकविध यशापयशी नाटकांची त्यांनी निर्मिती केली. या नाटकांनी एक प्रकारचा इतिहास निर्माण करण्याची ताकद

दाखवलेली आहे. यामुळे मराठी नाटक निश्चितच पुढे आलेले आहे. सदर नाटकांतून प्रेक्षकांच्या विचारांच्या छाया पडू न देता प्रतिभाशाली नाटक लिहण्याचा प्रयत्न केला आहे.

आधुनिक मराठी नाटककारांत ज्यांच्याकडून काही अपेक्षा बाळगाव्यात अशा हाताच्या बोटावर मोजण्याइतकेच जे नाटककार आहेत त्यांत विजय तेंडुलकारांचा वरचा क्रमांक लागतो. लोकप्रियतेच्या दृष्टीने सदर नाटके सर्वपरिचित आहेत. या त्यांच्या नाटकात वैगुण्य आणि सामर्थ्य आहे. यासाठी नवनवे तंत्र वापरण्यात आले आहे. रसिक-प्रेक्षकांच्या मानसिक गुंतागुंतीची गाठ नाट्य-चित्रणांतून सोडवण्याचा प्रयत्न केला आहे.

२.१ 'कन्यादान' : सामाजिक बंध

कुटुंब ही मानवी समाजाची एक पारंपरिक संस्था आहे. या संस्थेची स्थापना विवाह या पारंपरिक संस्कार घटनेने होते. मराठी शब्दकोषात या कुटुंबाविषय विवेचन आलेले आहे, ते असे;

“विवाह, रक्तसंबंध, दत्तक विधान आणि एकत्र निवास यांनी बांधला गेलेला दोन किंवा अधिक स्त्री-पुरुषांचा गट म्हणजे कुटुंब होय. कुटुंबात निवासस्थान, स्वयंपाक, स्थावर आणि जंगम मालमत्ता, मिळकत व खर्च आणि सभसदांच्या एकमेकांबद्दलच्या जबाबदाऱ्या या सर्व गोष्टी बहुदा सामाईक असतात.” (१)

यावरून कुटुंबसंस्था व तिची पारंपरिकता लक्षात येते. 'कन्यादान' नाटकातील कुटुंब हे सामाजिक संस्थेतील एक भाग आहे. सदर नाटकातून कुटुंबाविषयीचा प्रत्यय वरील विवेचनातून येतो. म्हणजेच समाजजीवनातील वास्तवदर्शी कुटुंबसंस्था 'कन्यादान' मधून चित्रित झालेली आहे.

२.२ 'कन्यादान' आणि समाज वास्तव :

समाजव्यवस्थेची रचना ही समाजाने स्वजीवन सुकर आणि सफल व्हावे म्हणून केलेली आहे. मात्र कालांतराने समाजाला याचा विसर पडून स्वजातीभिमान निर्माण झाला. धर्म, जात यांत भेद होत गेला. याचा मोठा परिणाम आंतरजातीय प्रेम विवाहावर झाला. त्यात स्त्रीला पुरुषसत्ताक संस्कृतीत दुय्यम स्थान असल्याने तिच्या जीवनात संघर्षमय वातावरण निर्माण झाले. प्रदेशानुसार, काळानुसार समाजात जातीभेद दिसतो. आपल्या भारत वर्षात फार वर्षापूर्वीपासून वर्ण व्यवस्था मानवाने त्याच्या विशिष्ट कर्मानुसार निर्माण केली होती. परंतु कालांतराने ती दृढ होऊन त्या आपापले वेगळेपण टिकवण्याच्या प्रयत्नातून स्वजातीभिमान वाढीला लागला. कालांतराने कुणीही कोणतेही कर्म गरजेनुसार करू लागला. परंतु परंपरांनी दिलेली जात मात्र गेली नाही. समान दर्जावर निर्माण झालेली एकेकाळची ही धर्म, जात, वर्ण व्यवस्था ही आज विषम दर्जाची बनली आहे. याला कारण समाजाची दृढ अनिष्ट समाजव्यवस्था आहे. तिच्यात काळानुरूप बदल खूप मागासल्यासारखा असल्याने अनेक संघर्ष धर्मा-धर्मात, जाती-जातीत आज समाजात पाहावयास मिळतात. रूढी, प्रथा, परंपरा इत्यादीमध्येही कालांतराने भेद निर्माण झाला. भारतीय समाजव्यवस्थेत असणाऱ्या 'विवाह' या संस्कार सोहळ्यातही भिन्नता निर्माण झाल्याने विविध प्रकारच्या विवाहाच्या समस्या आणि संघर्ष निर्माण झाले.

स्त्रियांची मोठ्या प्रमाणावर प्रगती होत असली तरी समाजमन आजही त्या प्रगतीबाबत मोठ्या प्रमाणात साशंक आहे. समाजाच्या अनिष्ट आचार-विचाराने स्त्रीच्या जीवनात अनेक संघर्ष निर्माण केले आहेत, असे आंतरजातीय प्रेमविवाहाच्या माध्यमातून जातीभेद, संस्कृतीभेद, पुरुषी प्रवृत्ती या विरुद्ध समाजात घडणारा स्त्रीचा संघर्ष 'कन्यादान' नाटकात विजय तेंडुलकर यांनी मांडला आहे.

पुरुषसत्ताक समाज व्यवस्थेत पुरुषाचे पाऊल जरी वाकडे पडले, तरी त्या पुरुषाचा गुन्हा क्षम्य होतो आणि मात्र त्याच जागी जर स्त्री असेल तर तिचा गुन्हा

अक्षम्य ठरतो. शिक्षित असून समाजाविरुद्ध संघर्ष करण्याचे तिला धाडस होत नाही. जर ती आर्थिकदृष्ट्या स्वतंत्र असेल तर अपवादाने समाजाविरुद्ध उघड-उघड संघर्ष करते. असा संघर्ष 'कन्यादान'ची नायिका मात्र करत नाही. ती शिक्षित असली तरी निरक्षर स्त्रीप्रमाणे आंतरजातीय प्रेमविवाहाला सामोरे का जाते, हा एक प्रश्न आहे. लग्नानंतर 'कन्यादान'ची नायिका ज्योती प्रेमाखातर नवऱ्याचा मार निमूट सहन करते, असे नाटककार तेंडुलकर यांनी दाखवलेले आहे. ज्योती शिकलेली, सवरलेली असून स्वतःचे निर्णय स्वतः घेते. आंतरजातीय प्रेमविवाहासाठी कुटुंबाशी, समाजाशी उघड-उघड संघर्ष करते. तिच ज्योती लग्नानंतर छळ होताना गप्प का बसते, परत ती संघर्ष का करत नाही. या प्रश्नांचा विचार करण्यास तेंडुलकरांनी प्रेक्षकांना भाग पाडले आहे. काळाच्या प्रवाहबरोबर वाहणारी स्त्री दाखवून तिचा अन्याय सहन करण्याचा संघर्ष नाटककाराने दाखवला आहे.

प्रश्न शेवटी उभा राहतो तो समाजमन कालप्रवाहात का बदलत नाही? अपवादाने समाजातील काही व्यक्ती बदलतात. त्या व्यक्तींना बदलल्यामुळे समाजाशी संघर्ष करावा लागतो, असे चित्र तेंडुलकरांनी रेखाटले आहे, ते अतिशय वास्तवदर्शी आहे.

३. 'कन्यादान'चा विषय :

'कन्यादान' या नाटकाच्या कथानकाचा, त्यातील पात्रांच्या कृतीचा व त्या कृतीतून व्यक्त होणाऱ्या आशयाचा विचार केल्यास 'कन्यादान' या नाटकाचा विषय लक्षात येण्यासारखा आहे. सदर नाटकात प्रमुख घटना ही आंतरजातीय प्रेमविवाहाची आहे. हा विवाह सुशिक्षित व सुजान असलेल्या समाजवादी विचारसरणीच्या सवर्ण स्त्रीशी संबंधित आहे. हीच स्त्री या नाटकाची नायिका आहे. तिला ज्याच्याशी विवाह करायचा आहे तो तिचा प्रियकर तिच्यासारखाच शिक्षित असून दलित संवर्गातील आहे. हा तरुण या स्त्रीच्या अनेकविध संघर्षांना कारणीभूत आहे.

या नाटकातील हे पात्र म्हणजे दुय्यम व दुबळे आहे. समाजात अशा दुबळ्या व दुय्यम पात्रासारख्या व्यक्ती जशा दिसतात तशाच या पात्रांनी निर्माण केलेल्या स्त्रीचा संघर्ष आणि संघर्ष करणाऱ्या जहाल विचारांच्या नायिका पहावयास मिळतात. त्याच बरोबर मवाळ संघर्ष करणाऱ्या नायिकाही पहावयास मिळतात. समाजाच्या वास्तव जाणीवेतून नायिकेला नायिकेचे आई-वडील आंतरजातीय प्रेमविवाहासाठी विरोध करतात. त्यामुळे नायिकेला मानसिक, वैचारिक पातळीवर कुटुंबाशी संघर्ष करावा लागतो. तसेच समाजाच्या परंपरांविरोधी जाऊन लग्न करण्याच्या निश्चयाने तिला सामाजिक संघर्ष पत्करावा लागत आहे. संघर्ष करून विवाह सफल करण्याचा प्रयत्न सदर नाटकातून चित्रित झाला असून पुरुषी प्रवृत्तीचे त्यातून दर्शन झालेले आहे.

प्रवाहपतित भूमिकेतून संघर्ष करणारी समाजातील एक स्त्री आंतरजातीय प्रेमविवाह सफल करण्याचा प्रयत्न जिद्दीने आणि सर्व सहनशक्ती एकवटून संघर्ष करत आहे.

४. 'कन्यादान'चे कथानक आणि सामाजिक संघर्ष :

आंतरजातीय प्रेमविवाहाचे सफलतेचे समीकरण म्हणजे 'तो' आणि 'ती' ची सामंजस्याची भूमिका. बऱ्याचदा अशा आंतरजातीय विवाहाला समाजाने पारंपरिक मान्यता न दिल्याने कौटुंबिक व सामाजिक विरोध होताना दिसतो. नाटकात नायिका ज्योती जातीने दलित असलेला प्रियकर अरूण आठवलेशी लग्न करण्याचा ठाम निश्चय करते. हा निश्चय सामाजिक परंपरांच्या विरोधी असल्याने तिला मोठा सामाजिक आणि कौटुंबिक संघर्ष करावा लागेल याची जाणीव आहे. असे असूनही आपण सारे निभाऊन नेऊ, असा नायिकेला आत्मविश्वास आहे. येथे 'ती' ची भूमिका स्पष्ट आणि कायम असलेली दिसते. पण 'तो' नायिकेचा प्रियकर एक पुरुषी (आवेशात) अहंकारात संपूर्ण नाटकभर वावरताना दिसतो. त्याला कुठलीच काळजी नाही, यामुळे तो निश्चिंत असलेला दिसतो. उलट आंतरजातीय प्रेम

विवाहाने आपल्या पत्नीला सामाजिक, कौटुंबिक त्रास होईल, याचा विचार न करता केवळ ती आपली बायको आहे म्हणून तो आपला तिच्यावरचा हक्क गाजवण्यासाठी दारू पिऊन मारहाण करतो, छळ करतो. यामुळे आंतरजातीय प्रेमविवाह करणाऱ्या ज्योतीचे संपूर्ण आयुष्य संघर्षमय होते. तो विवाह आणि तो ठाम निश्चय सफल करण्यात ज्योती आपले प्राण पणाला लावते. म्हणजे येथे एकतर्फी सामंजस्यातून स्त्रीला संपूर्ण आयुष्यभर संघर्ष करावा लागतो, हे समाजजीवनातील वास्तव स्पष्ट झाले आहे.

ज्योतीचे वडील नाथ देवळालीकर आणि आई सेवा देवळालीकर हे समाजवादी विचारांचे आहेत, ते समाजाला व्यासपीठावरून तसे दाखवतात. मग आपण ज्योतीच्या आंतरजातीय विवाहाला विरोध करणे चुकीचे होईल, असा विधायक विचार जवळ असतानाही खालच्या जातीचा म्हणून त्यांना तो विवाह खटकताना नाटकात दिसतो.

हे कुटुंब सवर्ण उच्च संस्कृतीमधील आहे. यामुळे स्त्रिया या कुटुंबात शिक्षण मिळून सुशिक्षित झालेल्या आहेत. लहानपणापासून समाजवादी विचारांचे ज्योतीला औषध मिळाले आहे. त्याचा परिणाम म्हणजे ती प्रत्येकाला जातीपेक्षा माणूस म्हणून ओळखते. याचीच परिणती तिच्या तारुण्यात एक वेगळ्या वळणात होते. दलित वर्गातील अरुण आठवले हाही तिला तारुण्यात माणूस म्हणूनच दिसतो. तो दलित असल्याने त्याच्या जात बांधवावर पूर्वी खूप अन्याय झाला आहे, अशी तिला समाजवादी विचारसरणीने जाणीव होते. पण ज्योती एक सवर्ण स्त्री असून अरुण दलित आहे, ही गोष्ट मोठ्या प्रमाणात अनिष्ट जातीभेद पाळणाऱ्या समाजाला खटकणारी आहे. यामुळे तिला संघर्ष करावा लागेल, याचीही तिला जाणीव आहे. केवळ सहानुभुतीने 'ती' स्त्री असूनही एक माणूस म्हणून त्याच्यावर मनापासून प्रेम करते आहे. तिला त्याच्या कविता, त्याचे आत्मचरित्र फार आवडते आहे. ती आपल्या प्रेमाखातर समाजाचा आणि कुटुंबाचा रोष पत्करते.

दलिताभिमानांनी अरुणला सतत आमच्यावर सनातन्यांनी अन्याय अत्याचार केला आहे, असे वाटते. त्याला या गोष्टीमुळे व स्वजातीभिमानाने तो सवर्णाबद्दल आपली चीड व्यक्त करतो. आपल्यावर प्रेम करणाऱ्या आणि आपल्याशी लग्न करणाऱ्या स्त्रीकडे तो एक सवर्ण म्हणूनच पाहतो. येथे अरुण तिला समजून घेत नाही. तो जातीच्या अभिमानात अडकला आहे. येथे अरुणची संस्कृतीत ज्योतीला सांभाळून घेण्याऐवजी तिचा एकप्रकारे मारहान करून छळवादच मांडत आहे. यामुळे आंतरजातीय प्रेमविवाहाला सावरणारी व समजणारी फक्त नायिका ज्योती असून अरुण सावरणारा नसल्याने सफल आंतरजातीय विवाहातील तो ची भूमिका अस्पष्ट व अस्थिर आहे, असे स्पष्ट होते. यामुळे नायिकेला कौटुंबिक व सामाजिक संघर्षाला सामोरे जाण्यास पुरुषच आपल्या अहंकारी पुरुषी प्रवृत्तीने भाग पाडत असतात, असे समाज वास्तववादी चित्र नाटककाराने रंगवले आहे.

ज्योतीचे पालक समाजवादी विचारसरणीचे आहेत पण आचरण मात्र पारंपरिक विचारांचेच आहे. त्यात वडील नायिका ज्योतीला आंतरजातीय प्रेमविवाहाला प्रोत्साहन देतात. ज्योतीच्या प्रियकराचे त्यांनी आत्मचरित्र वाचले आहे. यामुळे एक माणूस म्हणून तेही त्याच्याकडे पाहताना आपल्या मुलीचा एक प्रयोग म्हणून आंतरजातीय प्रेमविवाहाला पाठिंबा जरी दर्शवीत असले तरी तो एक दलित असून त्याची संस्कृती मागासलेली आहे, त्याला जबाबदारीचे भान नाही, अशा कारणांनी ज्योतीचे मन वळवण्याचा प्रयत्न करतात. मात्र ज्योती आपल्या विचारांवर ठाम असते. ज्योतीची आई सेवा देवळालीकर ही एक समाजवास्तवाच्या जाणीवेने आपल्या मुलीची काळजी पुढे करून आंतरजातीय प्रेमविवाहाला विरोध करताना दिसते. ज्योती जेव्हा अरुणला घरी बोलावते त्यावेळी ज्योतीचा भाऊ जयप्रकाश आणि सेवा यांचे ज्योतीच्या निर्णयावर प्रतिकूल मत व्यक्त होते. शिक्षण, पैसा, स्वभाव, जबाबदारी या कोणत्याच गोष्टीबाबत तो सतर्क वाटत नाही. लग्नानंतर आपण हातभट्टीचा धंदा चालवणार आणि मदतीसाठी बायको व मुलांचा वापर करणारा असे तो ज्योतीच्या आईला व भावाला सांगतो. यामुळे ज्योतीची आई

समाजातील स्त्रीच्या वास्तव परिस्थितीने जागी होऊन मुलीला विरोध दर्शवते, पण त्यावर सुशिक्षित ज्योती 'मी सर्व निभाऊन नेईन' असे सांगते. यावर आई ज्योतीला सांगते;

“निभाऊन नेणं प्रत्यक्षात फार कठीण असते. अशा वेळी बाईच्या जातीला पळण्यासही वाट राहत नाही. आयुष्याचे निर्णय “चहा घेऊया का” इतक्या सहज विचारण्यासारखे खेळण्यावारी नेऊ नयेत.” (३)

वैचारिक, माणसिक स्वरूपात कुटुंबात संघर्ष करत ज्योती आपल्या निर्णय यावर ठाम राहून आंतरजातीय प्रेमविवाह करते. विचार आणि प्रत्यक्ष आचार यात सामाजिक, कौटुंबिक हस्तक्षेप मोठ्या प्रमाणावर होतो, यामुळेच पुरुषसत्ताक समाजव्यवस्थेत स्त्रीचा संघर्ष लक्षवेधी ठरतो हे सिद्ध होते.

शिक्षणाने सुशिक्षित होऊन नोकरीच्या माध्यमातून स्त्रीला आर्थिक स्वातंत्र्य प्राप्त झाले, तसेच स्वतःचा एक स्त्री म्हणून नव्हे तर एक माणूस म्हणून त्या विचार करू लागल्या. शिक्षणाने समज येऊन स्वतःच्या प्रश्नांचा, संघर्षांचा विचार पुरुषांपेवजी आज स्त्री स्वतःच करू लागली आहे, ती स्वतःचे निर्णय स्वतः घेऊ लागली आहे. अशा स्त्रीचे प्रतिबिंब विजय तेंडुलकरांनी नायिका ज्योतीच्या रूपात दाखवले आहे. सामाजिक परंपरेच्या विरोधात जावून ज्योती संघर्ष करत-करत आंतरजातीय प्रेमविवाह करण्याचा निश्चय पूर्ण करते. पण लवकरच लग्नानंतर तिला दोन संस्कृतीच्या मिलनाचा संघर्ष पत्करावा लागतो. यात अरूणची भूमिका पुरुषी प्रवृत्तीची असल्याने आणि स्वजातभिमानाने सवर्ण जातीवर सूड उगवण्याची असल्याने आंतरजातीय प्रेमविवाह करणाऱ्या ज्योतीला वैवाहिक संघर्ष करावा लागतो. ती त्याच्या छळाकडे आपल्या प्रेमाखातर दुर्लक्ष करते. आपला आंतरजातीय प्रेमविवाह अमान्य असल्याने स्त्रीला सामाजिक, कौटुंबिक संघर्ष करावा लागतो, असे स्पष्ट होते. शिक्षणाने सुशिक्षित झालेली असली तरी स्वतःची दुःखं, कष्ट, संघर्ष हे स्वतःचेच आहेत आणि पती हाच आपला परमेश्वर आहे, अशा पारंपरिक विचाराने सामाजिक, कौटुंबिक संघर्ष करणारी स्त्री ही या नाटकाची नायिका

असून, ती आंतरजातीय प्रेमविवाहाने कौटुंबिक, सामाजिक संघर्ष हा पारंपरिक रूपात करते.

५. जयवंत दळवी : नाट्य परिचय

जयवंत दळवी यांचे पहिले नाटक सन १९७३ साली 'सभ्य गृहस्थ हो!' हे नाटक प्रसिद्ध झाले. त्यानंतर 'संध्याछाया, सूर्यास्त, बॅरिस्टर, महासागर, दुर्गा, सावित्री, पुरुष अशा अनेक दर्जेदार नाटकांची त्यांनी निर्मिती केली. मालवणी सौभद्र, पर्याय, हरी-अप-हरी, स्पर्श, किनारा, कालचक्र, मी राष्ट्रपती, नातीगोती, लग्न, अपूर्णाक, मूक्ता' इत्यादी नाटकांची दळवी यांनी निर्मिती केलेली आहे.

आधुनिक मराठी नाटककारांत ज्यांच्याकडून काही अपेक्षा बाळगावी अशा नाटककारात जयवंत दळवी ही आहेत ते त्यांच्या वैशिष्ट्यपूर्ण नाट्यनिर्मितीने लोकप्रियतेच्या शिखरावर जाऊन पोहचले आहेत. त्यांच्या नाटकातून वैगुण्य आणि सामर्थ्य याची कल्पना आल्याशिवाय राहत नाही. नवनव्या तंत्राच्या सहाय्याने रसिक-प्रेक्षकांच्या मानसिक गुंतागुंतीची उकल करून देऊन नाट्यकृती साकारण्यात त्यांना यश प्राप्त झाले आहे. नाट्यलेखनाबरोबर इतर वाङ्मय प्रकारांतही त्यांचे कार्य लोकप्रिय स्वरूपाचे आहे.

५.१ 'पुरुष' : सामाजिक बंध

सामाजिक संस्थेच्या संदर्भाने 'पुरुष' मधील कुटुंब हे समाजाचा एक भाग दाखवण्यात आले आहे. कुटुंबातील वेगवेगळ्या सदस्यांच्या सामाईकता आणि समानता यांचा प्रत्यय सदर नाटकातून येतो. याचाच अर्थ समाजजीवनातील वास्तवदर्शी चित्रण नाटकात आले आहे. कुटुंबातील सदस्यांची एकमेकांबाबतची जबाबदारी, अपेक्षा यामुळे कुटुंबाचा सामाजिक बंध आपोआपच प्राप्त होतात. हे सामाजिक बंध नाटकाच्या कथाशय आणि विषयातून आलेले आहे.

कुटुंबातील सदस्यांचे हे एकमेकांच्या प्रेमाच्या, आपूलकीच्या मुळात गुंतलेले असतात. यामुळेच कुटुंबसंस्था टिकते अन्यथा ती उध्वस्थ होते. नेमकाच असाच आशय 'पुरुष' नाटकातून चित्रित झाला आहे. प्रेमाच्या भावनेने कुटुंबातील सदस्यांत आपलेपणा निर्माण होतो. या मागासलेपणाला पारंपरिकतेचा आधार असतो.

“कोळी मध्यवर्ती राहून आपल्याभोवती नाजूक वीण घालून जाळे विणतो. प्रत्येक कुटुंबाचे हेच सांगता येईल. पति पत्नी आपल्याभोवती नातेवाईक, मित्रमंडळ, शेजारी-पाजारी यांचे जाळे विणतात. परंतु दरवेळेस या मोठ्याची वीण बरोबर पडतेच असे नाही. कधी तरी भावनेचा दौरा खेचला जातो. तर कधी टाका घालायचा चुकतो. यातूनच गैरसमज, संघर्ष, भांडणे, वाद निर्माण होतात. कौटुंबिक वातावरण गढुळते.”

दोन्ही नाटकातील कुटुंबाचे प्रमुख हे परूळेकरांनी सांगितल्याप्रमाणे कोळ्याची भूमिका साकारताना वास्तवदर्शी आहे. 'कन्यादान' आणि 'पुरुष' मधील कुटुंबप्रमुख असलेले अनुक्रमे ज्योतीचे वडील आणि अंबिकेचे वडील यांचीही वीण चुकलेली आहे. यामुळे स्त्रीच्या आयुष्यात संघर्ष निर्माण झाल्याचे चित्र आहे.

५.२ 'पुरुष' आणि समाजवास्तव :

भारतीय संस्कृती सत्य, शिव, सुंदर या सनातन जीवनमूल्यांवर आधारीत आहे. या मूल्यांना जीवनात जेव्हा तडा जातो, तेव्हा संघर्ष निर्माण होतात. भारतीय समाजव्यवस्थेत संस्कृतीत परंपरामूल्य आणि नितीमूल्य यांना स्थान आहे. तथापि या मूल्यांवरच भारतीय समाजाची संस्कृती आधारलेली आहे. प्राचीन काळी धर्म कल्पनेचा पगडा असल्याने शिवतत्त्वाला मोठी मान्यता होती. चालू विज्ञानाच्या कलियुगातही साहित्याचा संबंध शिवतत्त्वाशी येतो का? याबाबतीत विचार करता असे लक्षात येते की, कुठलीही व्यक्ती जीवनातील कोणत्या ना कोणत्या तरी जीवनमूल्यांचे पालन करतच असते. माणसाने माणसांबरोबर सद्भावनेने वागले पाहिजे. माणसाने दुसऱ्याच्या भावनांचा, मनाचा, विचारांचा, श्रद्धास्थानांचा आदर

करावा. आपल्या स्वार्थासाठी दुसऱ्यावर अन्याय होऊ नये, कोणाच्याही स्वातंत्र्यावर घाला घालू नये, अपहरण करू नये, जगावे आणि जगू द्यावे असे दृष्टिकोण सुजान, सत्प्रवृत्त आणि सहृदय माणसाचे असतात. या सर्वांशी शिव हे तत्व निगडित आहे, असे नाटककार जयवंत दळवी यांनी आपल्या 'पुरुष' या नाटकातून चित्रित करून पुरुषी अहंकारी, प्रवृत्ती आणि त्यावर आधारलेले स्त्रीचे संघर्ष दाखवले आहेत.

परंपरागत विचाराने नायिका 'अंबिका' आईच्या माध्यमातून, पवित्र- अपवित्र विचाराने वडील आण्णा यांच्या माध्यमातून तर नैतिक-अनैतिक विचाराने प्रियकर सिद्धार्थ पवार आणि नेता गुलाबराव जाधव यांच्या माध्यमातून माणसाने माणसाशी माणसाप्रमाणे वागावे, निदान माणुसकीच्या विरोधी कृत्य त्याने करू नये. अशी अपेक्षा जयवंत दळवी यांनी 'पुरुष' या नाटकाच्या माध्यमातून व्यक्त केली आहे.

मानवी मूल्यांना जेव्हा तडे जातात तेव्हा माणूस राक्षस बनून अनिष्ट कृत्ये करण्यास धजावतो. स्त्रीला स्वतःच्या शीलाची भीती वाटणे ही सनातन गोष्ट असून बदलत्या परिस्थितीत त्याची रूपे बदलत जातात आणि त्यातच जर मूल्यांचा न्हास झाला तर संघर्ष उद्भवतात, हे समाजवास्तव नाटकात आले आहे.

६. 'पुरुष' चा विषय

'पुरुष' या नाटकात जयवंत दळवी यांनी आंतरजातीय प्रेमविवाहाची घटना मध्यवर्ती ठेवून पुरुषी प्रवृत्तीवरील आणि समाजाच्या अनिष्ट परंपरांवरील स्त्रीचा संघर्ष दाखविला आहे. हा आंतरजातीय प्रेमविवाह सुशिक्षित, नोकरदार आणि सुजान असलेल्या, समाजवादी विचारसरणीच्या सवर्ण स्त्रीशी संबंधित आहे. अंबूला ज्याच्याशी प्रेमविवाह करायचा आहे, तो सुशिक्षित असा दलित तरुण आहे. हा तरुण म्हणजे या नाटकातील दुय्यम आणि दुबळे पात्र आहे. समाजात वास्तव जीवनात वावरणारी अशी पात्रे या प्रियकराच्या रूपात नाटककारांनी चित्रित केले आहे, तसेच समाजातील जहाल विचारांच्या, आचारांच्या स्त्रिया नाटकात नायिकेच्या रूपात दाखवलेल्या आहेत. पुरुषी सत्तेच्या वास्तव जाणीवेतून

आंतरजातीय प्रेमविवाहाला विरोध करणारी नायिकेची आई पारंपरिक विचारांची आहे. दलित तरुण हा आपल्यापेक्षा खालच्या जातीचा आहे, या समाज मानसिकतेत समाजवादी विचारांचे नायिकेचे वडील हे जोडीदार बेजबाबदार, निष्क्रिय आणि असमर्थ असल्याच्या कारणाने विरोध करतात. नायिकेचे या दलित तरुणावर एक माणूस म्हणून मनापासून प्रेम आहे. येथे आंतरजातीय प्रेमविवाहासाठी 'तो' आणि 'ती' चे समीकरण विषम आहे. दलित तरुणावरील प्रेमावरून नायिका त्याच्याशी लग्न करण्याचा निर्णय घेऊन आपली भूमिका पक्की आणि कायम करते. असे नाटककारांनी नाटकात चित्रित केले आहे. येथेच समाजातील अनिष्ट पारंपरिक विचारांचा प्रियकर सिद्धार्थ आपल्या मतावर कायम राहत नाही. सवर्ण—दलित असा त्याचा स्वजाताभिमानाचा त्याचा अनिष्ट विचार नाटकात आला आहे. सवर्ण मुलीशी लग्न करताना सिद्धार्थाच्या मनाची चलबिचल व्यक्त होते. प्रेयसीवर बलात्कार झाल्यावर जसा दलितांसाठी आंदोलने—मोर्चे काढतो, तसा मात्र सवर्ण स्त्री म्हणून अंबूच्या बाबत तसे वर्तन करत नाही. उलट तिला आधार, मदत देण्याचे सोडून आई वडिलांना आपला विवाह अमान्य आहे, असे सांगून आपला नकार व्यक्त करण्याचा प्रयत्न करतो.

दलितांवर झालेल्या अन्यायाच्या संदर्भात नायिकेच्या मनात सहानुभुती आहे. जात ब्राह्मण आई—वडिलांशी आंतरजातीय प्रेमविवाहासाठी नायिका वैचारीक, मानसिक संघर्ष करते. स्त्री मुक्ती चळवळीत काम करते, स्त्री ही सबला आहे याची तिला जाणीव आहे. मी सबला असून माणूस म्हणूनच माणसाशी आंतरजातीय प्रेमविवाह करते आहे, असे तिचे मानवतावादी मत नाटकातून चित्रित होतानाच तिचा कौटुंबिक, सामाजिक संघर्ष दिसून येतो. समाजाच्या अनिष्ट परंपरांविरुद्ध जाऊन एका संघर्षातून तिने अशा स्वरूपाच्या विवाहाचा निर्णय घेतलेला असताना बलात्कारासारखा अत्याचार तिच्याबाबतीत घडतो. यावेळीही तिलाच समाज दोषी ठरवतो. आई आत्महत्या करते. गांधीवादी विचारांचे वडील हतबल होतात. सिद्धार्थ लग्नासाठी आई—वडिलांचा विरोध सांगताना ती त्याला हाकलून लावते. यामुळे

तिचे संपूर्ण आयुष्य संघर्षमय बनते. या संघर्षाचा विजय प्राप्त करण्यासाठी पुरुषी अहंकाराचे मूळ ती कापून टाकते. यामुळे स्त्रीचा जात संघर्ष, विवाह संघर्ष, हा समाज परंपरेविरुद्ध आहे. अशा विविध प्रकारचा संघर्ष हे स्त्रीच्या आयुष्याचे वलय आहे असे दाखवून नाटककाराने असफल आंतरजातीय प्रेमविवाह आणि सामाजिक संघर्ष असा विषय चित्रित केलेला आहे असे दिसते. ही नायिका समाजातील संघर्ष करणाऱ्या स्त्रियांची प्रतिनिधी आहे. पुरुषी प्रवृत्तीने आणि समाजाच्या अनिष्ट जातीभेदाच्या आणि पारंपरिकतेच्या मानसिकतेने असफल ठरलेल्या स्त्रीचा सामाजिक संघर्ष असा नाटकाचा विषय ठरतो.

७. 'पुरुष' चे कथानक आणि सामाजिक संघर्ष :

'पुरुष' या नाटकाची नायिका अंबिका मध्यवर्ती असून समाजातील वास्तव स्त्रीचे ती प्रतिनिधित्व करत आहे. तिचा संघर्ष सदृष्य मानवीय पातळीवर आधारित असून तो पुरुषी प्रवृत्तीच्या स्त्रीच्या शिकारी विरुद्ध आहे. तिचे नाव अंबिका शिवराम आपटे. ही सवर्ण आहे. समाजात जातीभेद केला जातो. नायिकेला प्रेमाखातर आयुष्यभर अनेक संघर्ष करावे लागतात. नायिका सुशिक्षित आहे. तिचे समाजवादी विचार तिला मानवता म्हणजे काय हे शिकवते. पण ही मानवता एका स्त्रीने जोपासताना तिला अनेक संघर्ष करावे लागत आहे. तिला सुशिक्षित असल्याने स्त्रियांच्या सामाजिक स्थितीचे आत्मभान आलेले आहे. ती स्त्री मुक्ती चळवळीत काम करत आहे. तिच्यावर लहानपणापासून सवर्ण ब्राह्मण्याचे संस्कार जरी झाले असले तरी ती समाजवादी विचाराने आपले जीवन जगू पाहत आहे. शिक्षिकेचे काम करताना ती शाळेच्या विकासासाठी झटत आहे. कधी कधी ब्राह्मणी संस्कारांनी अमानुषतेच्या माझ्याकडून चुका होतात याची ती कबुली देते.

अंबिका मानवतावादीदृष्टीने आणि दलितांवर वर्षानुवर्षे एक माणूस म्हणून अन्याय झालाय या सहानुभुतीने दलित सिद्धार्थ पवारशी मनःपूर्वक प्रेम करते. सिद्धार्थने मानवतेसाठी चळवळी कराव्यात आणि अंबिकेने लग्नानंतरही नोकरी

करून घर चालवावे असे त्या दोघांचे ठरलेले आहे. लग्नाअगोदरही सिद्धार्थ चळवळी, आंदोलने, मोर्चे करताना अंबिका त्याला पैसे पुरवत आहे. ब्राह्मण्यवादाच्या बाबतीत स्वजातीचा पोकळ अभिमान माननाच्या सिद्धार्थ पवारच्या बाजूने ती उभी राहते. अंबिका तडफदार आहे. तिची स्वतःची काही मते आहेत. स्त्रीकडे केवळ एक उपभोगाची वस्तू म्हणून पाहिले जाते. या पुरुषी प्रवृत्तीवर तिचा रोष आहे. असा तिचा रोष तिच्यावर बलात्कार करणाऱ्या पुढारी असलेल्या गुलाबराव जाधवाबाबत व्यक्त होतो तो असा,

“..... गुलाबराव, बलात्कारासाठी जे इंद्रिय तू आजवर वापरलंस, तेच मी आज माझ्या हातानं तोडणार आहे. माझ्या हातानं.....! (४)

एक स्त्री ती ही माणूस आहे, तिला माणसानेच तिच्या मर्जीखातर भ्रष्ट केल्यावरही तिच्याकडे समाजातील व्यक्ती तिच्याकडे एक माणूस म्हणून का पहात नाही? या प्रश्नाबरोबरच सुरु होणाऱ्या स्त्रीच्या संघर्षाचे चित्रण नाटकात केंद्रस्थानी आहे.

समाजाच्या अनिष्ट परंपरेचा स्त्री आपल्या प्रेमासाठी धिक्कार करते यात अनिष्ट काहीच नाही. जातीभेदाच्या बाबतीत समाजाला निष्ट-अनिष्टतेची जाणीव अजूनही झालेली नाही. नाटकात मात्र ती जाणीव अंबिकेला आहे, पण समाजाला नाही, यामुळे स्त्रीचा लक्ष्यवेधी संघर्ष उभा राहिला आहे, असे चित्रण नाटकात चित्रित झाले आहे. मागासवर्गीय दलित तरुणावर ती मनापासून प्रेम करत आहे. येथे तिच्यातून मानवी मनाची सद्भावना दिसून येते.

सिद्धार्थ अंबिकेकडे सवर्ण स्त्री म्हणून पाहतो आहे. तो असहाय्य असूनही तिच्या जिवावर स्वजातबांधवांसाठी चळवळी, मोर्चे घडवून आणतो. स्वतःला उदारमतवादी म्हणत अंबिकेवर अन्यायच करत आहे. या त्याच्या कृतीशून्यपणामुळे अंबिकेच्या आयुष्यात संघर्षाचे पूर निर्माण झाले आहेत. अंबिकेच्या प्रश्नांना तो पोकळ उत्तरे देतो. अंबिका बलात्काराने उध्वस्त झालेल्या मनाच्या उद्विग्न अवस्थेत “आत्ताच्या आत्ता माझ्याशी लग्न करशील?” असा सवाल करते. या

सवालावर सिद्धार्थ आई—वडिलांना मध्ये घालून पळवाट काढतोय हे अंबिकेला दिसते. यामुळे सिद्धार्थ हा दलितासारखा आक्रस्ताळी नाही आणि सवर्णासारखा बुळबुळीतही नाही, त्याचा वेगळाच मुखवटा अंबिकेला दिसतो. सिद्धार्थच्या बोलण्यातून अंबिकेला स्वतःच्या भ्रष्टपणाचे उद्गार दिसतात. त्याच्या अशा समजूतीने तोही एक सर्वसामान्यासारखाच आहे, याचीही तिला जाणीव होते. ती म्हणते,

“तुही एक जुनाट कल्पनांचा सामान्य पुरुष आहेस. माझ्यावर बलात्कार झाला म्हणजे माझं पावित्र्य नष्ट झालं, मी डीग्रेड झाले असं माणनारा पुरुष!” (६)

यावरून सिद्धार्थ वरवर वेगळा भासणारा पुरुष पण तोही एक सर्व सामान्यासारखा सनातनी विचारांचा असलेला दिसतो. त्यातूनच त्याचा पोकळ स्वजाताभिमान प्रकट होताना दिसतो. माया गवई नावाच्या दलित स्त्रीवर बलात्कार झाला म्हटल्यावर पेटून उठणारा प्रियकर हा सवर्ण स्त्रीवर बलात्कार झाला म्हणून तो अंग काढून घेतो. येथे सिद्धार्थ ची भूमिका आंतरजातीय प्रेमविवाहासाठी कमकुवत असल्याचे तर दिसतेच पण तो स्वतः जातीभेद करून तो सवर्ण नायिकेवर प्रेम करत असल्याची शंकाही निर्माण होते. असा प्रियकराचा खरा मुखवटा समोर आल्यावर ती त्याला गुड बाय म्हणून जायला सांगते. येथूनच तिच्या कौटुंबिक संघर्षानंतर सामाजिक संघर्षाला सुरुवात होते. समाजाच्या दोषारोपांनी समर्थ संघर्षाने ती सामोरी जाण्यास पेटून उठते.

बलात्काराच्या केसमध्ये भरपूर पैसे गुंतवून आर्थिक संघर्षाला सामोरी जाणारी अंबिका हिलाच न्यायालयाला पटवून दयावे लागत आहे की, ‘माझ्यावर बलात्कार झालाय.’ न्यायालय मात्र तो झालाय म्हणून चौकशी करण्याऐवजी तिच्यावरच संशय घेऊन आरोपीना निर्दोष मुक्त करते. यामुळे समाजात अंबिकेची बेअब्रु होते. हा धक्का सहन न होऊन अंबिकेची आई आत्महत्या करते. आर्थिक, मानसिक, कौटुंबिक, सामाजिक असा संघर्ष तिला करावा लागतो. यामुळे अन्याय,

अत्याचार करणाऱ्या नराधमाला संपवण्याचा, सूड घेण्याचा नायिकेला विचार करावा लागतो.

आंतरजातीय प्रेमविवाह करणाऱ्या अंबिकेला सिद्धार्थच्या संधीसाधू आणि पळपुटेपणाची प्रचिती आलेली असते. म्हणून ती सिद्धार्थऐवजी बंडासारख्या सिद्ध पुरुषाची मदत घेते. मानवी पुरुषाचे खरे दर्शन अपवादाने बंडासारख्या पुरुषात दिसते. म्हणून स्त्रीच्या अन्यायकारक समस्यांच्या संघर्षाला मदत होते. अशा अपवादी मानवी पुरुष दर्शनाच्या बाबत श्री. चंद्रकांत वर्तक आपले मत असे मांडतात;

“..... पण अगदी अपरिचित असा एखादा बंडा नामक पुरुष व्रत म्हणून अन्यायाविरुद्ध झगडण्याचे धैर्यशाली कृत्य करून पुन्हा अलिप्तपणे बाजूला होतो. हेही एक पुरुषदर्शनच!”. (७)

एकूणच सिद्धार्थच्या ऐनवेळी अमानुषपणाच्या वागण्याने अंबिकेच्या आयुष्यात संघर्ष निर्माण होतो. ती त्याला चिडून निघून जाण्यास सांगते.

अंबिकेची आई फारशी शिकलेली नाही. तीही एक स्त्री असल्याने पुरुषसत्ताक समाजव्यवस्थेत भरडली गेली आहे. ती वेदना सहन करत संघर्ष करत आहे. अंबिकेचे वडील आण्णा यांच्या पुरुषी अहंकारी प्रवृत्तीने संसारामध्ये अंबिकेच्या आईला खालचे स्थान दिले जाते आहे. नवऱ्याने टाकलेल्या बाईशी आपण लग्न केल्याचा अहंकार ते सतत बाळगतात अंबिकेची आई तारा हिला सतत दुखावण्याचा प्रयत्न करतात. आपला संसार पुरुषप्रधान समाजव्यवस्थेत सफल व्हावा म्हणून अहंकाराचा दुखवणारा अन्याय सहन करण्याचा त्या संघर्ष करतात. हा तिचा संघर्ष मानसिक पातळीवर असून तो समाजभितीने निर्माण झालेला आहे.

पुरुषप्रधान संस्कृतीची जाणीव ताराबाईना आहे. त्या संस्कृतीतले स्त्रीचे स्थान किती व कोठे आहे, याची जाणीव त्यांच्या पुढील उद्गारांनी होते,

“बायकांचा जन्म म्हणायचं आणि गप्प बसायचं! मी ही काही कमी भोगलेलं नाही! पण बोलायचं काय? आमची आई म्हणायची बायका म्हणजे केरसुण्या.....!

कामापुरत्या वापरायच्या अन् कोपन्यात ठेवायच्या..... ! तुझे आण्णा बाहेर भाषण करतात..... मोठी मोठी..... त्यावर तू जाऊ नकोस.....! आमचीही काही कमी फरफट झालेली नाही! जन्मभर मनात गाडून ठेवायच्या गोष्टी या.....!”

पुरुषी विकृत प्रवृत्तीपासून स्त्रीने संरक्षण व्हावे म्हणून घराबाहेर पडू नये, व काळोख व्हायच्या आत तिने घरात परतावे, असे जुनाट प्रचलित विचार ताराबाईच्या मनात घर करून बसलेत. ते विचार त्या अंबिका व तिच्या मैत्रिणीला मथूला ऐकवते. यातून पारंपरिक विचारांनी स्त्री पुरुषाच्या अन्यायाची कशी बळी ठरते. व त्यामुळे तिला करावा लागणारा संघर्ष याची प्रचीती येते. आपल्या मुलीवर बलात्कार झाल्यावर ताराबाई घर व गाव सोडून जाण्याचा आग्रह आपल्या मुलीच्या सामाजिक इज्जतीखातर करतात. पण अंबिका त्याला समर्थपणे तोंड देऊ म्हणून तिचे मन वळवते. आईला गमावून अंबिकेच्या संघर्षात आणखी एका संघर्षाची भर पडते. तो संघर्ष सहन करण्यापलिकडे ती काही करू शकत नसते, म्हणून मूळ संघर्षासाठी ती पेटून उठते.

सिद्धार्थ पवार याचे वडील स्टँडवर हमाली करतात. सिद्धार्थची संस्कृती गलिच्छ वाटते, म्हणून अंबिकेचे आई-वडील खालच्या जातीच्या तरुणाशी आंतरजातीय प्रेमविवाह करण्यास विरोध करत असतात. केवळ हुंडा तरी वाचेल याचे पोकळ समाधानावर मुलीच्या ठाम निर्णयाशी सहमत होतात.

अंबिकेची मैत्रिण मथू हीचेही तिच्या नवऱ्यापुढे काही चालत नाही. नवरा फक्त तिला सेक्सासाठी वापरतो. आणि समाजभितीपोटी आपण कायम सौभाग्यवती राहावे म्हणून मथू नवऱ्याची मर्जी सांभाळण्याचा सतत प्रयत्न करते.

आण्णांकडे सत्कारासाठी आलेला मतलबी, दृष्ट पुरुषी प्रवृत्तीचा राजकारणी नेता गुलाबराव जाधव पैशाच्या आणि सत्तेच्या बळावर आपला अहंकार गाजवणारा आहे. यालाच काही दिवसांपूर्वी अंबिकेने स्त्री-मुक्ती चळवळीतून वेठीस धरले होते. एका बाईचा पेट्रोल पंप त्याच्या तावडीतून सोडवला होता. हे न विसरता आपण सर्व विसरलो असल्याचे गुलाबराव नाटक करतो. आपल्याला शैक्षणिक कार्याची खूप

आवड आहे. आपणास शैक्षणिक कार्यासाठी माझी काहीही मदत हवी असली तरी आपण मला मागा. मी कधीही आपणास मदत करेन. अशी ढोंगी नाटके रचत तो अंबिकेला फसवण्याचा प्रयत्न करतो. यानेच अनेक बायकांना मदत करतो म्हणून त्यांच्याशी जबरदस्तीने अनेकदा संग केलेला असतो, हे अंबिकेला माहित नसते. शाळेच्या कामासाठी कारखानदारांना मदत म्हणून देणगी देण्यास सांगतो, त्यासाठी आपण आमच्या डाक बंगल्यावर यावे असे सांगतो. कारखानदारांची मिटिंग लवकर संपवून गुलाबराव अंबिकेच्या बलात्काराचा कट रचतो. संध्याकाळच्या वेळेला न डगमगणारी अंबिका संधीसाधू गुलाबरावाच्या पुरुषी प्रवृत्तीची नोकरांच्या मदतीने शिकार ठरते. गुलाबरावाच्या या पशुपातळीवरच्या वागण्याने अंबिकेच्या संघर्षमय आयुष्याला सुरुवात होते. गुलाबरावा विरुद्ध कोर्टात केस हरल्याने ती पेटून उठते. सत्तेच्या आणि पैशाच्या बळावर विजय मिळवणारा गुलाबराव जाधव 'माझे कुणीही वाकडे करू शकत नाही' असे अहंकारी उद्गार काढतो. या गुर्मीतूनच गुलाबराव जाधवाने अंबिकेवर बलात्कार केला. त्याची गुर्मी कायमची संपवण्याचा विचार करते.

बलात्काराविरुद्ध संघर्ष करण्यासाठी साथ न देणाऱ्या आणि 'भ्रष्ट' झाली असे समजून लग्न न करणाऱ्या, सर्वसामान्य मानसासारखी मानसिकता असलेल्या सिद्धार्थला ती निघून जाण्यास सांगते. ज्याप्रमाणे गुलाबरावाने नोकरांकडून अंबिकेला वेठीस धरले आणि आरडा-ओरडा करू नये म्हणून गांधी टोपी अंबिकेच्या तोंडात कोंबली आणि बलात्कार केला तसाच अगदी तसाच सूड अंबिका बंडाच्या मदतीने गुलाबरावावर उगारते. बंडाकडून गुलाबरावाच्या नोकरांना आणि गुलाबरावाला वेठीस धरते. गुलाबरावाच्या तोंडात गांधी टोपीचा अपमान न करता इतर कापडाचा बोळा कोंबते. आणि ज्या पुरुषी इंद्रियाच्या जोरावर गुलाबरावाने अंबिकेवर अन्याय केला त्याच इंद्रियाला कापून घेते. ज्याप्रमाणे बलात्कार होताना अंबिका गुलाबरावासमोर हतबल होऊन गयावया करत होती त्याप्रमाणे, गुलाबराव

आपले पुरुषी इंद्रिय कापले जात असताना गयावया करतो. शेवटी बलात्काराचा सूड म्हणून अंबिका गुलाबरावाचे लिंग कापून घेऊन आपला संघर्ष विजयी करते.

अशा प्रकारे कथानकातून एकाएकी संघर्ष करणारी समाजजीवनातील स्त्री नायिकेच्या रूपात नाटकात जयवंत दळवी यांनी समर्थपणे चित्रित केली आहे. बलात्काराने समाजात बेअब्रुविरुद्ध संघर्ष करता-करता आपल्या आईला गमावून बसलेल्या नायिकेला कौटुंबिक संघर्ष करावा लागतो. तत्पूर्वीही आंतरजातीय विवाहाचा निर्णय घेताना तिला कुटुंबात संघर्ष करावा लागतो. नंतर बलात्काराने डगमगलेल्या सर्वसामान्य माणसाच्या मानसिकतेप्रमाणे असणाऱ्या प्रियकराला हाकलून देऊन कुमारिका म्हणून राहण्याचा सामाजिक संघर्ष अंबिका करते. अशा अनेक प्रकारच्या समाजातील वास्तव स्त्री संघर्षाचे चित्रण नाटकात चित्रित झाले आहे.

८. निष्कर्ष :

१. 'कन्यादान' आणि 'पुरुष' या नाटकाचा नाटककारांनी कथाशय आणि विषय याची मांडणी सामाजिक वास्तवावर मांडण्याचा प्रयत्न केला आहे. समाजात आंतरजातीय प्रेमविवाह करणारे 'तो' आणि 'ती' म्हणजे मानव जातीतील नर आणि नारी (मादी) असते. हा विवाह करतानाची त्यांची भूमिका कशी असावी, ती कशी असते, या भूमिकेवरच आंतरजातीय प्रेमविवाहाचे यशापयश आधारीत असते, हे सिद्ध होते.
२. 'कन्यादान' आणि 'पुरुष' या नाटकाचा विषय अनिष्ट सामाजिक परंपरा नाकारण्यातून नायिकेच्या जीवनात निर्माण झालेल्या संघर्षावर आधारीत आहे. हा संघर्ष समाजाच्या अनिष्ट मानसिकतेविरुद्ध, स्त्रीवर अन्याय करणाऱ्या पुरुषी प्रवृत्तीविरुद्ध, पुरुषसत्ताक अन्यायकारी समाजव्यवस्थेविरुद्ध आहे. असा सामाजिक स्वरूपाचा स्त्रीचा संघर्ष हाच सदर नाटकांचा विषय आहे.

३. विजय तेंडुलकर आणि जयवंत दळवी हे वास्तव सामाजिक नाटकांचे निर्माते ठरले आहेत. समाजातील स्त्रीची स्थिती आणि गती यावरून तिचा होणारा संघर्ष हा त्यांनी वास्तव रूपात नाटकात चित्रित केला आहे.
४. 'कन्यादान' आणि 'पुरुष' या कथाशयातून पारंपरिक विचारांच्या असणाऱ्या समाजातील स्त्रिया या नायिकांच्या आईच्या माध्यमातून प्रकटल्या आहेत. त्या समाजवास्तवाच्या अनुभवी व जाणत्या स्त्रिया असल्याने पुरुषप्रधान समाजव्यवस्थेत आपल्या मुलीची आंतरजातीय प्रेमविवाहाला विरोध करतात.
५. सुशिक्षित असलेली 'कन्यादान'ची नायिका आर्थिक दृष्ट्या स्वतंत्र असूनही आपला संघर्ष पारंपरिक स्वरूपात कायम समर्थपणे चालू ठेवते. यामुळे मारहाण, छळ करणाऱ्या पतिलाच ती देव मानते. हे समाजवास्तव तेंडुलकरांनी अचूकपणे नाटकात टिपले आहे, तर सुशिक्षित असलेली 'पुरुषची' नायिका आर्थिकदृष्ट्या स्वतंत्र असल्याने मुखवटा घालणाऱ्या आपल्या प्रियकराला हाकलून लावून स्वतःचा संघर्ष स्वतःच यशस्वी करते. पुरुषी प्रवृत्तीला नामोहरण करण्याची एक मानसिक ताकत तिच्याकडे निर्माण होते, हे समाजवास्तव नाटककार दळवींनी अचूकपणे नाटकात टिपले आहे.
६. भारतीय संस्कृतीत शिवतत्व हे सनातन जीवनमूल्यावर आधारीत आहे. या शिवतत्वात सत्य, शिव, सुंदर या त्रयीचा समावेश आहे. जेव्हा या जीवनमूल्यांना तडा जातो, तेव्हा मानवी जीवनात संघर्ष निर्माण होतात.
७. व्यासपीठावरचे तत्वज्ञान प्रायोगिकरूपात वास्तव जीवनात साकार करणे, हे समाजाच्या निष्ट-अनिष्ट मानसिकतेवर आधारीत असून त्याची सफलता असफलताही त्या-त्या प्रकारच्या मानसिकतेवरच अवलंबून असते.

८. स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर स्त्री आत्मकेंद्री बनून साक्षरतेमुळे स्वत्वाची, अन्यायाची जाणीव निर्माण झाली आहे. अशा अन्यायाविरुद्ध ती संघर्षमय जीवन जगत आहे.

स्त्रीला आंतरजातीय प्रेमविवाहामुळे दोन संस्कृतीत संघर्ष करावा लागतो. त्यात तिच्या जीवनसाथीदाराने साथ देणे आत्यंतिक गरजेचे असते, अन्यथा दोघांमध्ये दरी निर्माण होऊन स्त्रीला मोठा संघर्ष करावा लागतो.

९. समाजातील अनिष्ट पुरुषी प्रवृत्तीचे दर्शन 'कन्यादान' नाटकात अरूण आठवलेच्या रूपात घडते तर 'पुरुष' नाटकात सिद्धार्थ पवार, नायिकेचे वडील शिवराम आपटे, राजकारणी नेता गुलाबराव जाधव, नायिकेच्या मैत्रिणीचा मथूचा नवरा बापूराव, सुशिल म्हात्रेचा नवरा श्रीधर म्हात्रे यांच्या रूपात प्रकट होते.

१०. आंतरजातीय प्रेमविवाहाची सफलता 'तो' आणि 'ती' च्या सार्थ भूमिकेवर अवलंबून असते. यापैकी एकाची जरी भूमिका कमकुवत ठरली तर संघर्ष निर्माण होतो. सदर नाटकातील नायिकांचा असा संघर्ष दोन धृवासारखा आहे, हे 'तो' व 'ती' च्या समीकरणाने स्पष्ट होते.

संदर्भ :

- १) जोशी लक्ष्मणशास्त्री - 'मराठी विश्वकोश', खंड चौथा, पृ. क्र. ६९-७१.
- २) परुळेकर आशा - 'कुटुंबातील समस्या व उपाय', दिलासा आणि मार्गदर्शन. पृ. क्र. ६९.
- ३) तेंडुलकर विजय - 'कन्यादान'.
- ४) दळवी जयवंत - 'पुरुष', पृ. क्र. ६९.
- ५) तत्रैव, पृ. क्र. ५१.
- ६) तत्रैव, पृ. क्र. ५२.
- ७) वर्तक चंद्रकांत - 'पुरुष', ललित - जून १९८४, पृ. क्र. २७.
- ८) दळवी जयवंत - 'पुरुष', पृ. क्र. ७.
- ९) बर्वे चंद्रशेखर - 'तेंडुलकरांचे नाटके'.
- १०) दावतार वसंत - 'तेंडुलकरांची नाट्यप्रतिभा'.